

ISTORIA ȘI EVOLUȚIILE RECENTE ALE ATLASULUI LINGVISTIC ITALIAN (ALI)

HISTORY AND RECENT DEVELOPMENTS OF THE ITALIAN LINGUISTIC ATLAS

(Abstract)

This paper illustrates the origins, results achieved and future prospects of the *Italian Linguistic Atlas*, a work begun in 1924 by linguist Matteo Bartoli and scholar Ugo Pellis and now directed by Lorenzo Massobrio. The first part deals with the structure of the atlas questionnaire, the choice of points to be covered and the 1009 field surveys, followed by a brief presentation of the already published nine volumes, with some information about the new digital storage of linguistic data. The last part illustrates some linguistic and ethnolinguistic maps to show the relevance of the *Italian Linguistic Atlas* as an instrument for further research in Italian and Romance dialectology.

Cuvinte-cheie: geografie lingvistică, dialectologie italiană.

Key-words: Linguistic geography, Italian dialectology.

Începuturile ideii și proiectului unui *Atlas lingvistic italian* (ALI), operă aflată în curs de elaborare la institutul cu același nume din cadrul Universității din Torino, pot fi urmărite în anii imediat premergători primului Război mondial. Acestea apar indisolubil legate, la fel ca și *Atlasul italo-elvețian* (AIS) al lui Jaberg și Jud, de soarta extraordinară a primei lucrări științifice de acest fel, anume *l'Atlas Linguistique de la France* al lui Gilliéron. În ciuda proiectului timpuriu, în cazul ALI lucrarea a putut să se concretizeze abia în 1924, datorită contribuției lingvistului Matteo Bartoli și implicării savantului de origine friulană Ugo Pellis (1882-1943), care va fi nu doar anchetatorul neobosit al atlasului, ci și un neprețuit asistent în definirea planului general al lucrării. Lucrarea, deși se bazează pe cele patru principii fundamentale ale modelului propus de Gilliéron – ancheta directă pe teren, anchetatorul unic, transcrierea fonetică impresionistă, publicarea integrală a materialelor – cuprinde deopotrivă

noutăți însemnate legate de unele aspecte fundamentale ale anchetei lingvistice, privitoare mai cu seamă la structura chestionarului și la alegerea localităților anchetate.

Chestionarul

Conceput într-o primă formă de Bartoli, chestionarul complet restructurat și îmbogățit ulterior de Pellis era compus la origine din peste 7.000 de întrebări, directe și indirecte, împărțite în Partea Generală, compusă din 3.630 de chestiuni privitoare la lexicul de bază cunoscut de către cea mai mare parte a vorbitorilor, și în Partea Specială alcătuită din 3.324 de chestiuni care privesc concepte sau noțiuni cu un grad mai ridicat de specificitate, urmate de un apendice morfologic (întrebările 6.613-7.013). În unele localități a fost utilizat și un Chestionar suplimentar dedicat culegerii materialului de interes folcloric, în timp ce o redactare specială a *Parabolei fiului rătăcitor* în 24 de propoziții a fost utilizată în sondajele premergătoare efectuate în vederea identificării localităților celor mai potrivite pentru ancheta lingvistică. De-a lungul anilor, chestionarul original a suferit intervenții ulterioare: unele chestiuni au fost eliminate, iar altele adăugate, astfel încât, odată cu intervenția lui Temistocle Franceschi, unul dintre ultimii anchetatori, numărul acestora a ajuns să fie în jur de 2.800.

Punctele de anchetă

Alegerea punctelor de anchetă reprezintă o altă diferență fundamentală între ALI și lucrările precedente. În primul rând, din punct de vedere exclusiv cantitativ: densitatea rețelei punctelor de anchetă, cu 947 de localități, este, într-adevăr, considerabil mai mare decât cea din *Atlas Linguistique de la France* și chiar și față de AIS, care numără un total de 405 de puncte anchetate. Mai mult chiar, localitățile anchetate nu au fost alese după un simplu criteriu topografic (astfel încât distanța dintre două puncte să nu fie mai mare de 30 de km, dar nici mai mică de 15), ci ținându-se seama de o clasificare precisă a comunităților de vorbitori în trei categorii, în așa fel încât să fie reprezentate în proporție corectă centrele de cultură mari, mijlocii și mici, acestea fiind definite de calitatea și de cantitatea mijloacelor de comunicare de care sunt deservite și pe baza importanței instituțiilor școlare și ecleziastice prezente (sau, după caz, absente). Ca urmare a acestei deosebiri între puncte, ancheta a fost divizată, după cum era necesar, în trei tipuri, fiind adaptată la situația lingvistică a Italiei, atât de complexă și de puțin omogenă din punct de vedere cultural și lingvistic. Tot cu privire la punctele de anchetă, una dintre inovațiile introduse de ALI este includerea unui număr de puncte aloglote, luate în considerare doar în mod periferic în AIS, precum și culegerea, chiar dacă nu în mod sistematic, a unor elemente de jargon. Astfel, în ALI sunt reprezentate

unsprezece dintre cele douăsprezece minorități lingvistice protejate în prezent de legislația italiană (legea nr. 482 din 1999), anume vorbitorii de slovenă, croată, albaneză, dialecte germane, greacă, catalană, ladină, provençală, franco-provençală, sardă și friulană, la care se adaugă istoromânii din localitățile istriote Șușnievița și Bârda și vorbitorii graiului țigănesc din Giulianova în Abruzzo. În cazul specific al localităților Bârda și Șușnievița, care corespund Punctului de anchetă 372 și sunt indicate cu cifrele romane I, respectiv II, acestea au fost anchetate în 1926 (Șușnievița, cu un informator de 58 de ani) și, respectiv, în 1935 (Bârda, având drept informator o femeie de 25 de ani), în vreme ce la Jeiăni (P. 365) ancheta a fost efectuată în 1933, cu un informator în vârstă de 25 de ani.

Anchetele

Cele 1.009 de anchete pe teren, corespunzătoare numărului de 947 de localități cartografiate, au fost efectuate în două campanii: prima, începută în 1925, a fost dusă la îndeplinire integral de Ugo Pellis și s-a încheiat în 1942, în urma dispariției anchetatorului, survenite în 1943; cea de-a doua, întrucât între timp principiul anchetatorului unic fusese abandonat, a fost condusă între 1953 și 1965 de o echipă alcătuită din șase anchetatori: Raffaele Giacomelli, Corrado Grassi, Giorgio Piccitto, Giovanni Tropea, Temistocle Franceschi și Michele Melillo. Pe toată durata anchetelor au fost intervievați 1.700 de informatori, în cea mai mare parte bărbați (în procent de 87%), având un grad de școlarizare preponderent elementar și aflați la vârste cuprinse mai cu seamă între 50 și 60 de ani. În ceea ce privește ancheta pe teren, trebuie să amintim că, în vreme ce Pellis, pentru a păstra unitatea anchetei, a preferat metoda informatorului unic și doar în cazuri excepționale a recurs la alte surse precis indicate, sub conducerea lui Benvenuto Terracini au fost introduse sistematic una sau mai multe anchete suplimentare de control (cuprinzând aproximativ 100-200 de chestiuni sau, în cazurile cele mai elaborate, circa 300-400 de chestiuni), nu doar pentru materialul lexical (Control A), ci și pentru materialul fonetic și morfologic (Control B). Această metodă nu doar a făcut posibile verificarea și garantarea validității materialului cules în cadrul anchetei principale, ci, mai cu seamă, a oferit un cadru cât mai obiectiv cu putință al situației actuale a graiului cercetat, dincolo de caracteristicile personale ale informatorului și ale poziției socioculturale ale acestuia în interiorul comunității.

Arhivele

Materialele lingvistice culese pe teren de către Pellis și de către urmașii acestuia și înregistrate în caiete în dublu exemplar au fost fișate și arhivate după o procedură care are ca scop să pună la dispoziție la Torino, în cadrul Institutului ALI, nu doar o arhivă permanentă pe hârtie a fiecărei anchete în

parte, în care sunt cuprinse caietele și copiile acestora, ci și o arhivă a fișelor care cuprind materialul dialectal grupat și ordonat pe criterii geografice, sistematizat după chestiuni sau noțiuni și destinat alcătuirii hărților lingvistice corespunzătoare. Strâns legată de arhiva lingvistică e cea fotografică, constituită dintr-un număr de 8.855 de fotografii (dintre care 7.156 au fost făcute chiar de Pellis) prevăzute cu Legendă și destinate să furnizeze informații suplimentare în sprijinul datelor de natură lingvistică. Aceste imagini redau aspecte diferite ale culturii materiale: obiecte, instrumente, piese de îmbrăcăminte, obiceiuri, tradiții; sunt, însă, suficient de numeroase și acelea care înfățișează locuri, peisaje, persoane. Specificul și valoarea acestui corpus fotografic constau, pe de-o parte, în conținutul etnografic, documentaristic, istoric și topografic al imaginilor (luate fiecare în parte și, mai mult, ca ansamblu organic), iar de cealaltă, în corelațiile strâns întrepătrunse și punctuale între subiectul imaginilor și datele lingvistice.

Dintre punctele de anchetă, doar 640 beneficiază de prezența unei arhive fotografice cu o distribuție numerică neuniformă între diferitele regiuni ale Italiei (de exemplu avem un număr mai ridicat de fotografii în Sardinia, urmat de Piemont și de Sicilia).

Publicarea

Odată cu încheierea anchetelor și cu moartea în 1968 a lui Benvenuto Terracini, lucrarea a pășit într-o lungă perioadă caracterizată de momente dificile și, uneori, chiar dramatice, una dintre soluțiile propuse fiind transformarea Atlasului în simplă arhivă destinată consultării. Totuși, în pofida acestor greutăți, începând din anii optzeci ai secolului trecut, mai întâi sub conducerea lui Arturo Gendre, iar apoi sub a lui Lorenzo Massobrio, după ce au fost rezolvate unele probleme grave de natură instituțională și organizatorică, lucrările la Atlas au trecut din faza pregătitoare în cea de redactare și publicare. Astfel, în urma încheierii în 1988 a unei convenții cu Institutul Poligrafic al Monetăriei Statului din Roma pentru înregistrarea digitală a întrebărilor dialectale și editarea Atlasului, a fost posibilă începerea complexului proces de redactare și de pregătire a primului volum de hărți, publicat în cele din urmă în 1995.

Planul editorial prevede publicarea unui număr de 17/18 volume, fiecare cuprinzând circa 100 de hărți, dintre care unele duble sau parțiale, adică reprezentând ori doar jumătatea de nord a Italiei, ori sfertul nord-oriental al țării și Sardinia, zone în care anchetele conduse de Pellis au fost mai dense și mai atente în ceea ce privește calitatea răspunsurilor culese. Până în momentul de față au fost publicate opt volume: în 1995 și 1996 au apărut volumele I și, respectiv, II, dedicate *Corpului omenesc*, în 1997 a apărut volumul al III-lea, intitulat *Haine și îmbrăcăminte*, în 1999 și în 2001 au apărut

volumele IV, respectiv V dedicate *Casei și gospodăriei*, în 2003, volumul al VI-lea dedicat *Alimentației*, iar în 2008 și în 2011 au apărut volumele VII și VIII dedicate *Vârștelor omului*, toate cuprinzând un total de 831 de hărți. Volumul al IX-lea, dedicat *Societății*, se află într-un stadiu avansat de pregătire și ar trebui să vadă lumina tiparului până la sfârșitul anului 2013, urmat fiind de volumul X, care epuizează întrebările din Partea Generală II. În cele 7/8 volume care rămân să fie publicate, ar trebui să se regăsească toate întrebările din secțiunea dedicată lexicului special (PS Ia, Ib, Ic1, Ic2, II).

În 1995, odată cu tipărirea primului volum, au fost publicate și protocoalele celor aproximativ o mie de anchete (Massobrio *et alii* 1995), cuprinzând minuțioase informații cu privire la localități, informatori și la varietățile de limbă din diferitele puncte de anchetă. Acestea constituie un instrument indispensabil pentru o lectură științific fundamentată a materialului publicat în hărți. Mai recent, în 2007, în completare la datele din Atlas, au fost publicate într-un volum suplimentar al *Buletinului Atlasului Lingvistic Italian* versiunile dialectale ale *Parabolei fiului rătăcitor* culese de Pellis și de la unii informatori (Campagna *et alii* 2007).

Fiecare volum ALI se prezintă în formatul de 72×50 cm, iar în interiorul său hărțile sunt dispuse pe câte două pagini în oglindă, cea din partea stângă reprezintă jumătatea nordică a Italiei, în timp ce pe pagina din stânga se află jumătatea sudică și Sardinia. Pentru fiecare chestiune, în legenda situată în partea stângă-sus se află eventualele trimeri la celelalte atlase ale varietăților romanice și este indicată pe larg întrebarea din chestionar utilizată pentru a obține răspunsurile de pe hartă. Harta mai este prevăzută cu un aparat de note, în care s-au vărsat și materialele culese cu ajutorul *Chestionarului folcloric*, precum și cu trimeri la eventualele fotografii corespunzătoare materialului lingvistic. În cele din urmă, numeroase hărți cuprind sub formă de listă formele corespunzătoare în dialect ale chestiunilor complementare chestiunii-titlu.

Evoluții recente

Ultimul volum publicat, cel de-al VIII-lea, a reprezentat o etapă importantă pentru procedurile de redactare tehnică a hărților, întrucât acesta a fost și terenul de încercare pentru o nouă modalitate informatică, datorită căreia operațiile de înregistrare a materialelor și de transliterare automată a chestiunilor au fost transferate integral Colectivului de redacție de la Torino. Această nouă procedură face posibilă simplificarea etapelor redacționale, cu reducerea atât a numărului de operații, cât și a intervenției directe a redactorilor, ceea ce permite un ritm de publicare al volumelor mai susținut.

În acest fel, în cadrul colectivului de redacție torinez se află în curs de „construcție” o arhivă digitală a materialelor existente pe hârtie, a cărei

structură este concepută ca o bază de date în care faptele lingvistice sunt ordonate după mai multe criterii: pe volum individual, pe fiecare chestiune în parte (cu informații despre stadiul de elaborare în care se află), pe fiecare hartă în parte după un plan prestabilit (cu indicarea eventualelor completări corespunzătoare). Toate aceste date sunt corelate cu o serie de alte informații fundamentale de natură extralingvistică (numărul și autorul anchetei, numărul și numele Punctului de anchetă și sigla alfanumerică caracteristică etc.) care permit localizarea cu exactitate a fiecărei informații în interiorul arhivei.

În urma rezolvării problemei înregistrării digitale a datelor lingvistice, în acest moment este garantată o continuitate a publicării volumelor, iar obiectivele grupului de cercetare de la Torino se vor focaliza, pe lângă acela prioritar al îndeplinirii planului editorial, pe crearea indicilor, care constituie o indispensabilă cheie de acces la datele cuprinse în Atlas, precum și pe arhivarea și organizarea digitală a materialului fotografic.

Atlasul ca instrument de cercetare lingvistică

Dacă ne oprim asupra materialelor lingvistice cuprinse în ALI, dincolo de relevanța documentației anchetelor desfășurate în localitățile istroromâne Șușnievița, Bârda și Jeiăni, care constituie încă o importantă mărturie a acestui dialect, este fără putință de tăgadă că Atlasul reprezintă un instrument valid în descrierea structurii accentuat fragmentate a teritoriului dialectal italian și din perspectiva unei comparații cu domeniul lingvistic românesc. Pentru a încheia, așadar, trecând de la o analiză de tip onomasiologic și lăsând deoparte deosebit de numeroasele cazuri în care se înregistrează o completă identitate lexicală între cele două domenii lingvistice ce poate fi pusă pe seama matricei latine comune, precum în hărțile *osso* „os” (H. 2), *pelo* „păr” (H. 7), *dolce/amaro* „dulce/amar” (H. 110), *sonno* „somn” (H. 135) etc., aș dori să mă opresc foarte pe scurt asupra unor exemple de corespondențe lexicale parțiale care se pot identifica în hărțile deja publicate. În cazul hărții nr. 10 *cervello* „creier” se poate observa o analogie între formele rezultate pe teritoriul italian din latinescul MEDULLA, AE, la propriu *măduvă* și nu *creier*, atestate în zonele sudice supuse contactului direct și continuu cu limba greacă, atât în perioada Greciei Magna, cât și în cursul ocupației bizantine, și cele înregistrate în localitățile aromâne și meglenoromâne (cf. ALR h. 13 și ALRM h. 17) aflate, după cum se știe, sub o analogă influență directă a limbii grecești. Este plauzibil ca trecerea semnificatului de la „măduvă” la „creier” să fi avut loc chiar sub influență grecească, mai precis sub forma unui calc după gr. *μυελόσ* care, pe lângă accepțiunea primară de „măduvă” o are și pe cea de „creier”, devenită ulterior, în epoca bizantină, singura activă (sec. VI-XV d.H.). Pe harta nr. 28 *bocca* „gură” se identifică limpede zona graiurilor occitane din Piemontul occidental caracterizată de termeni care îl continuă pe latinescul GULA, cu sensul din

latina populară de „gură” și nu cu cel din latina literară, propriu, de „gușă”, la fel ca în românescul *gură*, care se opune restului varietăților dialectale italiene în care găsim forme provenite din latinescul BUCCA. Este demn de observat faptul că unica atestare meridională a lui GULA aparține graiului din Guardia Piemontese, colonie occitană situată în Calabria și fondată, cel mai probabil, în cea de-a doua jumătate a veacului al treisprezecelea de către grupuri de valdezi plecați deja din văile alpine piemonteze după cruciada catară (1225). O distribuție asemănătoare cu cea a termenilor care îl continuă pe GULA este prezentă și în harta nr. 33 *palato* „palat”, în interiorul perifrizei sintagmaticice *cielo della bocca*, care reprezintă, din nou, o convergență deplină cu românescul *cerul gurii*. În cazul hărții nr. 61 *intestino* „intestin”, concordanța lexicală cu românescul *mațe* (din lat. MATIA REW 5412) interesează parțial Sardinia¹, cu derivatul colectiv [mats'tsamini], precum și aria din Lazio care prezintă ['mats tsa] și o localitate din Basilicata (P. 907 Tricarico MT), care prezintă compusul [ntra'matstsə], după modelul ['ndrame] (din *INTRAMEN) prezent în aria salentină învecinată. Tipul lexical cu cea mai largă difuzare în dialectele italiene este, însă, *budella* din lat. BOTELLUM „cârnat” care domină Italia de nord, centrală și Sicilia, și căruia îi corespund în Italia meridională și în anumite părți din Sardinia termeni derivați din latinescul STENTINA, formă cu metateză atestată în glose medicale pentru INTESTINA. Dacă trecem la harta nr. 113 *tu lecchi* „tu lingi”, observăm că latinescul LINGERE, de la care îl avem pe românescul *linge*, continuă încă în toate varietățile limbii sarde, cu excepția galurezei (a se vedea mai cu seamă logudorezul ['lingis] și campidanezul ['lindʒis], cu forma intermediară ['lijnis]), precum și în friulană și în ladină, arii marginale față de cea mai mare, care ocupă tot restul teritoriului italian, caracterizată prin prezența unor termeni care îl continuă pe longobardul *lekkon* „a linge” sau al latinului vulgar **ligicare*, frecventativ al lui LINGERE. O altă convergență semnificativă cu sarda este atestată în harta dublă nr. 137 *ho sognato/un sogno* „am visat/un vis” unde unele varietăți îl continuă pe lat. VISUM „vis” (['vizu]/['bizu]/['izu]), de la care avem verbele [vi'zare]/[bi'zare], care corespund cuvintelor românești *vis* și *visa*. Atare tipuri lexicale rezistă în Sardinia mai ales în graiurile centrale, în timp ce în zonele nordice, la sud și de-a lungul coastelor, în alte cuvinte în regiunile mai deschise influenței limbii standard, se răspândește tipul lexical italian *sogno/sognare*; acest lucru se observă mai ales în capitala regiunii, la Cagliari și în zonele imediat învecinate.

În volumul IV, harta 357 *scaldaletto* „încălzitor pentru pat”, obiectul anchetat cu ajutorul ilustrațiilor indicate cu tipurile A, B și C pe hartă prezintă,

¹ În varianta logudoreză ['matta], în cea campidaneză ['matstsə], în varietățile centrale ['maθθa]. În schimb, în varianta galureză sunt prezenți termeni care continuă vechiul italian *minugio*, -i.

printre diferitele expresii metaforice utilizate pe cele de „preot” sau de „călugăriță”, iar tipul lexical [‘monaku] din partea de centru-sud a Italiei are un corespondent exact în termenul românesc *călugăr* utilizat, pe lângă semnificatul propriu, și cu accepțiunea întâlnită în Italia (Cioranescu 1958-66). Pe harta nr. 738 din volumul VII *s’impara* „se învață” figurează o urmă a lat. *INVITIARE care stă la baza românescului *a învăța*, în graiul din Vibo Valentia (CZ) unde, pe lângă tipul lexical *si mpara*², informatorul îl mai amintește și pe [si ‘mbitsta]. În cele din urmă, pentru a încheia cu un exemplu extras din ultimele hărți publicate, o corespondență deosebit de amplă între cele două domenii lingvistice apare în harta *mio marito/mia moglie* „soțul meu/soția mea”, atunci când avem de-a face cu forme care îl continuă pe latinescul MULIEREM. În Italia, aceștia apar în Sardinia și în două arii la nord și la sud de Toscana, separate de penetrarea toscanismului mai recent *moglie* (din nominativul MULIER). În România, pe baza datelor oferite de ALR II *nevasta mea*, aceste forme sunt atestate mai cu seamă în graiurile sud-vestice. Ambele domenii lingvistice rezultă ulterior puternic fragmentate, chiar dacă din cauza unor evoluții autonome: în cazul românei, datorită prezenței formelor care continuă pe FAMILIA și care prezintă o evoluție a semnificatului cu totul originală în cadrul mai larg al limbilor romanice, precum și prin afirmarea împrumutului slav *nevastă*; în cazul italienei, prin impunerea, după model galo-roman, a formelor care îl continuă pe FEMINA, de-a lungul întregului arc alpin cu propagări însemnate și în câmpia padană, ca spre exemplu în partea vestică a acesteia, și prin prezența, tot în zona de nord a Italiei, a două arii caracterizate prin forme care continuă pe DOMINA „stăpână”, al căror centru de difuzare poate fi identificat în dialectul milanez. Mai există, de altminteri, în varietăți ale limbii sarde, forme care continuă, mai cu seamă în cele centrale și în campidaneză, pe latinescul PUPILLA, la propriu „fată, orfană”, care prezintă o evoluție semantică influențată, probabil, de castiliană, unde *pobilla* înseamnă „fiică unică bogată”.

În urma celor mai sus menționate putem afirma că ALI, după cum au recunoscut în recenzii la fiecare volum în parte o seamă de savanți cu autoritate, nu reprezintă doar un punct de reper inegalabil pentru geografia lingvistică italiană, ci constituie o resursă indispensabilă pentru studiile italo-romanice și romanice, în general. Calitatea proiectului lui Bartoli și Pellis, capacitatea de a da o nouă viață lucrării în lumina noilor cuceriri teoretice ale geolingvisticii de către Terracini, deopotrivă cu acribia celor care au urmat acestor maștri sunt o garanție că, în ciuda timpului, Atlasul, după cum a afirmat

² Dal lat. vulg. *IMPARARE „a lua, a se înstăpâni”.

Benvenuto Terracini, va continua să fie «un instrument de lucru și nu doar un muzeu de antichități» (Terracini 1955:4).

BIBLIOGRAFIE

- AIS = Jaberg K., Jud J., 1928–1940, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, 8 voll., Zofingen, Ringier u. C.
- ALI = Bartoli M. *et alii*, 1995-, *Atlante linguistico italiano*, I–, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- ALR II = Petrovici E., 1940, *Atlas lingvistic român, Partea II*, Vol. I, Sibiu/Leipzig, Muzeul Limbii Române/Harrassowitz.
- Campagna S. *et alii*, 2007, *La parabola del figliol prodigo nei materiali dell'Atlante linguistico italiano*, Torino, Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano.
- Ciorănescu Al., 1958-66, *Dicționarul etimologic român*, Tenerife, Universidad de la Laguna.
- Cugno F., 1994, „Osservazioni sui punti albanesi dell'Atlante linguistico italiano”, *Bollettino dell'Atlante linguistico italiano*, III serie, nr.18., p.73-92.
- Cugno F., Massobrio L., 2010, *Gli atlanti linguistici della România*, Alessandria, Edizioni dell'Orso.
- DEDI = Cortelazzo M., Marcatto C., 1998, *Dizionario etimologico dei dialetti italiani*, Torino, Utet.
- DEI = Battisti C., Alessio G., 1950–1957, *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, Barbera.
- DELI = Cortelazzo, M., Zolli P., 1980, *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bologna, Zanichelli.
- DES = Wagner M. L., 1962, *Dizionario etimologico sardo*, 4 voll., Heidelberg, Winter Universitätsverlag.
- Genre A., Campagna S., Massobrio L. (eds.), 1971, *Atlante Linguistico Italiano. Questionario I,a – Testo*, Supplemento al Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano, Torino.
- Massobrio L. *et alii*, 1995, *Verbali delle inchieste*, Voll. I-II, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- REW = Meyer-Lübke, W., 1935, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Terracini B., 1955, „L'Atlante Linguistico Italiano nell'opera di Matteo Bartoli e Ugo Pellis”, *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano*, nr. 1, p. 3-9.

Federica CUGNO
 Institutul Atlasului Lingvistic Italian
 Universitatea din Torino